

ТРАДИЦІЇ УКЛАДЕННЯ ТА РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ У ВІЗАНТІЇ

TRADITIONS OF MARRIAGE AND DIVORCE IN BYZANTIUM

Кузьо Л.І., к.пед.н., доцент,
завідувач кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення
Львівський державний університет внутрішніх справ

Сковронська І.Ю., к.філол.н., доцент,
професор кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення
Львівський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена проблемам правового розуміння питань шлюбу, сім'ї, дітей крізь ретроспективу давніх історичних та сучасних подій. Досліджено, чим керувалися громадяни давньої римської імперії, коли для побудови сім'ї обирали шлюб, який був під владою чоловіка, або без неї. Звернено увагу на традиції римської сім'ї, які врегульовували правове становище подружжя та інших членів родини. Проаналізовано погляди науковців щодо впливу ідей римських юристів на сучасну цивілістику.

З'ясовано, що питання перекладу з позиції філології та тлумачення давніх римських текстів з юридичної позиції посідає одне з чільних місць у дослідженні історії Візантії загалом, оскільки підтверджено факт існування безлічі перекручень у перекладах, які в подальшому призводили до трагічних наслідків і перекосів у оцінці тих чи інших історичних подій та юридичних документів.

Звернено увагу на той факт, що сьогодні актуальності в Україні набирають питання, які завжди викликали науковий інтерес з позиції історії та суспільного розвитку держав світу. Порівнюючи давні нормативні акти Візантії і сучасні правові документи, бачимо, що багато питань перетинаються, мають схожу основу. Тому у статті проведений огляд деяких ключових моментів, якими керувалося давнє візантійське суспільство при укладенні чи розірванні шлюбу, регулюванні сімейних відносин. Здійснено проєкцію на ці питання крізь призму сучасних подій в Україні, зокрема в умовах воєнної агресії проти нашої держави.

Адаптуючи до свого часу принципи римського права, візантійське право пережило значущі перетворення у період правління імператорів-іконоборців, тому наголошено, що шлюбне та сімейне право у Візантії є комбінацією правових інститутів і принципів, що притаманні для римського класичного права, місцевого звичаєвого права і канонів християнської релігії. Окреслено роль візантійської традиції, шлюбно-сімейного права та християнської церкви у формуванні шлюбних відносин в сучасній Україні. Зроблено висновок, що серед численних чинників, які здійснювали вплив на цей процес, стоять християнство та церква, бо саме вони домоглися, щоб основні принципи віри були прописані в законодавстві та правових відносинах. Завдяки цьому шлюб міг бути укладений з релігійної або юридичної позицій.

Ключові слова: законодавство Візантії, шлюбне право, сімейне право, шлюбний союз, традиції, християнство, церква.

The article is devoted to the problems of legal understanding of marriage, family and children through the retrospective of ancient historical and contemporary events. The author examines what guided the citizens of the ancient Roman Empire when they chose to build a family with or without a marriage under the authority of a man.

Attention is drawn to the traditions of the Roman family which regulated the legal status of spouses and other family members. The authors analyze the views of scholars on the influence of the ideas of Roman lawyers on modern civilization.

It is established that the issue of translation from the standpoint of philology and interpretation of ancient Roman texts from legal standpoint occupies one of the most important places in the study of Byzantine history in general, since the existence of many distortions in translations has been confirmed, which subsequently led to tragic consequences and distortions in the assessment of certain historical events and legal documents.

Attention is drawn to the fact that today issues that have always been of scientific interest from the standpoint of history and social development of the world's states are gaining relevance in Ukraine. Comparing ancient Byzantine regulations and modern legal documents, we see that many issues overlap and have a similar basis. Therefore, the article reviews some of the key points that guided the ancient Byzantine society when entering into or dissolving a marriage and regulating family relations. The author projected these issues through the prism of current events in Ukraine, in particular, in the context of military aggression against our country.

Adapting the principles of Roman law to its time, Byzantine law underwent significant transformations during the reign of the iconoclastic emperors, and the authors emphasize that that marriage and family law in Byzantium is a combination of legal institutions and principles inherited in Roman classical law, local customary law and the canons of the Christian religion. The authors outline the role of the Byzantine tradition, marriage and family law and the Christian Church in shaping marriage relations in modern Ukraine. It is concluded that among the numerous factors that influenced this process are Christianity and the church, because they ensured that the basic principles of faith were spelled out in legislation and legal relations. As a result, marriage could be concluded from a religious or legal standpoint.

Key words: Byzantine law, marriage law, family law, marriage union, traditions, Christianity, church.

Постановка проблеми. Візантійське право на ранніх етапах розвитку зберегло традиції укладення шлюбного союзу. Відомо, що традиції функціонували ще у пізній імперії. Римські громадяни у побудові сімейних стосунків обирали з двох основних форм шлюбу: патріархального, з владою чоловіка, і без влади чоловіка. Тому важливо вивчити традиції римської сім'ї, які врегульовували правове становище подружжя та інших членів родини, хоча згодом були замінені імператорським законодавством, а також дослідити погляди науковців щодо впливу ідей римських юристів на сучасну цивілістику. Окреслити роль візантійської традиції, шлюбно-сімейного права та християнської церкви у формуванні шлюбних відносин в сучасній Україні.

Мета дослідження – здійснити аналіз подібності і відмінності у поглядах науковців на окреслену проблему.

Виокремити те спільне, що є у правовій системі Візантії та сучасної України, встановити певні закономірності.

Аналіз останніх досліджень. Ми виявили значний брак сучасних досліджень цієї проблеми, які б вписувалися в останні 3–5 років. Лише окремі науковці звернули свій погляд на неї. Про це йтиметься далі детальніше. Так, вплив ідей римських юристів на сучасну цивілістику вивчала С. Гринько. Вона дослідила, що сучасна цивілістика містить чотири умови, започатковані римськими юристами: шкоду, протиправну дію або бездіяльність, причинно-наслідковий зв'язок, вину. Науковиця проаналізувала основні концепції впливу римського приватного права на формування правової системи України, зокрема торкнулася проблем сім'ї [1]. Проблеми джерел римського приватного права, поняття особи та її право- та дієздатності, особливості сімейного права розкриває Є. Орач.

Аналізується вчення про процес (позов), речове право з підрозділами про право власності, володіння, майнові права на чужі речі тощо [2].

Р. Сопільник висвітлює передумови формування та систему римського права. Учений показав роль римського права в історії права, його значення для підготовки юристів. Охарактеризував джерела римського права. Особливо увагу науковець приділяє суб'єктам цивільних правовідносин, шлюбно-сімейних правовідносин, речовому праву, праву володіння, правам на чужі речі [3].

Особливо важливим, на наш погляд, є питання перекладу та тлумачення давніх римських текстів. Історія знає безліч перекладень у перекладах, які в подальшому призводили до жахливих наслідків і перекосів у розумінні тих чи інших історичних подій. Тому робота у цьому руслі видається нам першочерговою і такою, що дає основу для досконалих і правдивих досліджень, що приведуть до реальних, а не надуманих висновків. Л. Дячук вважає, що тут необхідно використовувати інтегральний підхід, який допоможе усвідомити гносеологічне значення різних напрямів праворозуміння [4, с. 74]. Цілком слушною в контексті дослідження правових явищ і понять є його думка про роль окремих методів історії права у поєднанні з методикою здійснення історико-правових перекладів. Л. Дячук звертає увагу на важливість як філологічних проблем, що стосуються складності відтворення текстів двотисячолітньої давності на сучасну мову, так і проблем юридичного тлумачення. Його міркування з цього приводу співзвучні з думкою О. Балуха [5]. Навіть якщо перекладач успішно впорався з особистим розумінням тексту, то відтворення його для сприйняття іншими людьми залишається нелегким завданням.

Виклад основного матеріалу. Законодавство Візантії сприймало як існування шлюбу, укладеного з дотриманням усіх юридичних процедур, так і подружнє життя на віру, без вінчання (конкубінат). Незважаючи на суворі законодавчі постанови, через існування традицій, конкубінат породжував окремі правові наслідки для співмешканців та їх дітей. Порушення імператорського законодавства за конкубінат отримувало жорстке засудження та застосування суворих санкцій з боку імператора Костянтина IV. Однак вже у 542 році, відповідно до конституції, положення Костянтина про засудження конкубінату були скасовані. Повторюючи правову грецьку традицію, візантійське законодавство також визнавало народжених в конкубінати дітей членами дому батька, що в римській сім'ї було неприпустимим. Син, народжений у конкубінаті, у Візантії зараховувався до спадкоємців батька другої черги. Інститут конкубінату був визнаний законодавством Юстиніана I, що відображено у 23 Книзі Дигест [6, с. 187].

Формально конкубінат намагалися скасувати, однак він все ж продовжував існувати. З аналізу правозастосовної практики видно, що правові норми поступалися дією перед загальноімперським законодавством. Саме тому постійно відбувалися спроби примирити світське імперське законодавство з правовими нормами, які показували справжнє ставлення до цього явища громадян імперії. Законодавчі норми Юстиніана I, Василички, церковні канони, норми законодавства іконоборного періоду, хоча і суперечили інколи одне одному, все ж використовувалися у різні періоди існування Візантії [7, с. 233].

Однак причина існування конкубінату полягала в особливості феодального ладу, коли не усі категорії громадян могли вступити у шлюб між собою. При дотриманні заборони на інцест і духовну спорідненість особи, які не мали права вступати у шлюб через відмінності у соціальному стані, отримували змогу на легальне співжиття, що слугувало заміною повноцінного шлюбного союзу. У згадках XIII століття знаходимо безліч прикладів, коли у цій формі співжиття перебували священники, дякони, ремісники та інші представники суспільства. Хоча конкубінат

і протиставлявся законному шлюбу, все ж не визнавався протиправним.

Інше джерело – Еклоги – свідчить, що шлюбний вік розпочинався з 13 років у жінок і з 15 у чоловіків. Передували шлюбу заручини, що супроводжувалися церковним обрядом. Шлюб відбувався за умови згоди нареченої і нареченого, батьків або опікунів. Перед тим встановлювали ступінь кровної, законної та духовної спорідненості. Особа могла перебувати лише в одному шлюбі. Багатощлюбність суворо заперечувалася. Однак факт церковного шлюбу не породжував в подальшому правових наслідків для подружжя. Церковне вінчання лише підтверджувало цивільну угоду про шлюб і допомагало його здійсненню. Імператор Лев Мудрий видав постанову про те, що церковне благословення є обов'язковим для укладення шлюбу, оскільки підтверджує його духовність. Тоді ж було встановлено ряд заборон. Скажімо, кровними вважалися усі родичі по лінії батька та матері. Не могли вступати у шлюб особи, які перебували у законній спорідненості – це опікун і підопічний. Після розірвання шлюбу чоловік або дружина не могли вступити в шлюб з дітьми чоловіка, якщо вони навіть не були кровними родичами. Кровозміщення визнавалося одним з найбільш тяжких злочинів. Духовна розрізненість також була серйозною завадою для укладення шлюбу, що знаходить відображення у нормах світського та канонічного права. У законодавстві Юстиніана I, що базувалося на канонах православної церкви, прописана заборона шлюбу між хрещеним батьком і похресницею, між хрещеною матір'ю і похресником. Також існували заборони на шлюби брата хрещеного батька і матері хрещеника або хрещениці тощо. Тобто ця заборона стосувалася осіб, які перебували у духовній спорідненості від другого до четвертого рівня. Окремими документами засуджувався католицький цілбат і підтверджувалося право православних настоятелів на законний шлюб

Можливість вступити в шлюб була не в усіх категорій громадян. Це стосувалося насамперед рабів. Однак у новелі Юстиніана I 536 року були внесені зміни до цього положення. Суперечливим було те, що з точки зору цивільного права раб сприймався як об'єкт власності і водночас, з позиції церковних канонів, як людина, що має право на сімейний статус. У 100-й новелі Лева VI прописаний дозвіл шлюбів між рабами і вільними. Однак статус раба як об'єкта приватної власності не підлягав сумніву. Чоловік (дружина) у разі такого шлюбу був зобов'язаний викупити іншого чоловіка (дружину), що знаходився у рабському стані, або відпрацювати його вартість у рабовласника. Відповідно до закону від 21 липня 336 року діяла заборона для вищих чиновників на шлюб з його служницями, вільновідпущеницями, актрисами тощо. Питання про шлюб вільного громадянина і колона в принципі визнавався в якості законного, але були деякі непорозуміння. Так, в законодавстві імператора Зенона така форма союзу іменувалася *позашлюбним співжиттям*. Були заборонені шлюби між християнами і євреями. Вдова не могла вступити у другий шлюб, доки не закінчився певний період. А також існував ряд інших обмежень.

Шлюбний договір укладався за присутності трьох свідків – табуляріїв. Але це могли бути й інші особи, що мали повноваження згідно з законом для посвідчення такого виду договору. У різних законодавчих актах, зокрема в Еклогах, знаходимо вказівки на можливість укладення шлюбного договору як у письмовій, так і в усній формі. В сучасній релігійній традиції церкви України не існує якихось особливих вимог до осіб, які будуть свідками при вінчанні. Свідки безпосередньо не беруть участі у звершенні таїнства шлюбу. Їх призначення – засвідчити в разі необхідності факт вінчання. Свідками можуть бути будь-які особи, в тому числі старші, одружені, родичі. Головна вимога, щоб ці люди були хрещені, бажано у тій самій конфесії, в храмі якої береться шлюб [8].

Візантійське законодавство породило інститут заручин. Вже з семирічного віку дітей батьки або опікуни могли укласти угоду про заручини. Одностороннє розірвання угоди передбачало негативні наслідки майнового характеру. Так, в Еклогах акт заручин має вигляд угоди, що є стадією підготовки до вступу в шлюб. Розірвання могло відбутися лише за серйозних причин зі сплатою певної грошової суми тією стороною, яка порушила угоду. Однак в Еклогах прописані випадки, коли можна було безкарно розірвати заручини. Це стосувалося ситуацій, коли заручений проживав в тій самій єпархії, що і наречена, а шлюб не відбувся впродовж двох років, бо його укладенню перешкоджав вік нареченої; або прийняття чернецького стану одним із заручених тощо.

Інституції Юстиніана I свідчать про введення в обіг поняття *передшлюбний дар*. Пізніше його почали називати *даром з приводу шлюбу* і прирівняли до приданого, що збільшується і дається під час шлюбу, але ще через деякий час все ж відділили від приданого. Імператорські постанови вказують, що за розміром він має бути або меншим за придане, або дорівнювати йому. За законодавством Лева VI передшлюбний дар мав бути меншим. На майно, що входило до поняття передшлюбного дару, вже з 1117 року було накладено заборону на продаж під час шлюбу. Підвалинами тогочасного сімейного права були традиції римської *familia*. Однак варто згадати, що сімейні відносини інших народів, які входили до складу імперії, регулювалися також місцевим звичаєвим правом. Впродовж усього часу існування імперії існував також інститут *pater familias* – інститут влади батька сім'ї про що свідчать нормативні акти Василіски, Прохірон, Еклоги та інші. Стан перебування в підпорядкуванні батька не залежав від віку, досягнення повноліття або вступу в шлюб. Жінка, виходячи заміж, потрапляла під владу *pater familias* свого чоловіка, якщо він сам не був главою сімейства [7, с. 209]. Звільнитися від влади батька можна було лише після його смерті. Усе майно, що було куплене дітьми, переходило у власність батька. Самостійно набувати майна діти не мали права. Шлюб також відбувався за згодою глави сімейства, але зобов'язання сина нічим не пов'язували батька. Однак син міг залучити батька до майнового відповідальності у разі заподіяння шкоди чи протиправних діянь, скоєних підвладним членом сім'ї [9, с. 484].

З часом відбулося послаблення влади глави сімейства. Це знайшло свій прояв у набутті особистої недоторканності підвладних членів сім'ї, поступовому розширенні їх майнових прав, а згодом і визнанні майнової самостійності дітей. У IV столітті відбулося поступове офіційне виключення майнових прав з-під влади батька сімейства для осіб, які перебували на військовій або державній службі. Згідно з конституцією імператора Костянтина I вже у 319 році синам було надано право на майно матері, а батько був позбавлений на право його відчуження. Але все ще зберігалася обов'язкова згода батька на вступ у шлюб. Нагадаємо, що згідно із законодавством Юстиніана I визнавалася довічна залежність сина від батька, але згідно новел 532 і 539 років здобуття сином вищого військового, цивільного або духовного звання звільняло його з-під влади батька. За підвладним визнавалося право на майно, придбане завдяки його військовій, цивільній або духовній службі. В подальшому Юстиніан I поширив право власності підвладних на будь-яке майно незалежно від способів придбання [10, с. 14].

Поступово *familia* перетворюється на союз осіб, які володіють повною і самостійною майновою правоздатністю. Правоздатність знаходить свій найяскравіший прояв у відносинах між подружжям.

Складно досліджувати питання поширення інституту влади домовласника. Свідчення правозастосовчої практики, які дійшли до нашого часу, свідчать про те, питання сімейного права регулювалися у багатьох випадках не

актами загальноімперського права, а місцевими правовими звичаями. Але, як свідчать історичні пам'ятки правознавців Візантії XI століття, членів Вищого Суду Константинополя, зокрема магістра Євстафія Ромея, таких прикладів судових спорів було безліч. Розвиток права відбувався у напрямку розширення прав підвладних членів сім'ї. Цілком вірогідно, що існували мовчазне визнання дії норм, закріплених в якості правових звичаїв, згідно з якими будували свої взаємини члени сім'ї і які не дійшли до нашого часу. Вирішення цього питання мало значну вагу і виступало одним з фундаментальних чинників у визначенні обсягу цивільної правоздатності та дієздатності.

У Візантії існував інститут законної опіки та піклування. Опіка і піклування в законодавстві Юстиніана I поступово об'єдналися. Однак в часи Македонської династії ці поняття знову розділили. Під законною опікою батьків перебували неповнолітні діти. Неповнолітніми вважалися чоловіки до 14 років і жінки до 12 років. Опіка над ними встановлювалася згідно з заповітом або за рішенням родичів. Опікунство встановлювали і над марнотратними та недоумкуватими особами. Опікун призначався державною владою. Відповідальність опікуна за ведення справ підопічного була встановлена ще в Римській імперії. Шлюби підопічних, цивільно-правові угоди, ведення справ у суді відбувалися за згодою опікунів. Приклади опіки описані у Книзі 26 Дигестів Юстиніана та інших законодавчих актах.

У візантійському праві на ранніх етапах його розвитку зберігалася римська традиція права подружжя на вільне розірвання шлюбу за взаємною згодою, що підкреслювало цивільно-правовий характер шлюбних відносин. Такий стан речей не задовольняв інтереси імператорів і суперечив постулатам християнської релігії. Імператор Юстиніан I задовільнив одну з основних вимог представників церкви про заборону розірвання шлюбу у зв'язку з простою взаємною згодою подружжя. У такий спосіб питання шлюбу поступово були вилучені з приватної правової сфери регулювання і приведені у відповідність до приписів норм канонічного права. Подальша практика засвідчила, що абстрактні приписи нової релігії в той період ще не стали в повній мірі частиною правосвідомості ромеїв [11]. Наступник Юстиніан I імператор Юстин II скасував зазначену постанову.

Можливість вільного розірвання шлюбу була скасована новими суворими нормативними постановами, які вказували вичерпний перелік підстав для вчинення такої дії. Так, в Еклозі з цього приводу є цитата з Євангелія: *коли Бог поєднав людей, нехай не розділить*. Відповідно до постанов, що були видані у різні часові періоди, шлюб безкарно міг бути розірваний у зв'язку з відходом чоловіка у монастир, статевого безсилля чоловіка, скоєння чоловіком державного злочину, вчинення жінкою аборту, перелюбу, ганебної поведінки дружини тощо. Деякі правові норми в окремих провінціях відображали ці питання. Так, в Епірі XIII столітті підставою могла слугувати неналежна поведінка чоловіка, що проявлялася у бродяжництві і злодійстві, відсутність чоловіка впродовж п'яти років тощо. Однією з вагомих причин розлучення визнається непереможна ненависть подружжя: одне до одного або одного з них. Ця підстава є дієвою вже починаючи з XIII століття. А от у нормах канонічного права вона фіксується лише у XIV столітті. Укладення шлюбів проти волі однієї зі сторін вважається незаконним. У випадках, коли виявлялася неможливість спільного проживання подружжя, судді іноді задовольняли прохання про розірвання шлюбного союзу навіть при відсутності безпосередньо установлених законом підстав. Вони керувалися певними принципами візантійського права, а також, що цілком можливо, приписами місцевих звичаїв. Ромеї надавали перевагу принципам права як відображенню спра-

ведливості перед формальними приписами нормативно-правових актів.

Висновки. Для шлюбних відносин в Україні візантійська традиція шлюбно-сімейного права стала визначальною. І християнська церква в цьому сенсі відіграла вагомий роль, оскільки завдяки її традиції встановлювався шлюбний вік, умови вступу в шлюб, дійсність шлюбу, причини для розірвання шлюбу для кожного з подружньої пари. Саме з візантійських Еклог та Прохірону були спершу

запозичені, а потім закріплені законодавчо права жінки на розлучення. Якщо шлюб у Візантії був захищений традицією та церквою, бо саме вони виступали основними гарантами збереження шлюбу, то в сучасному світі маємо ряд чинників, які вважаємо основними у цьому сенсі. Так, на статистику шлюбів і розлучень завжди впливали різні суспільні процеси, зокрема війни. У періоди історичної турбулентності показники, які можуть бути сталими у мирний час, змінюються різко в той чи протилежний бік.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гринько С.Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція: монографія. Хмельницький, 2012. 723 с.
2. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Римське приватне право. Академічний курс. підруч. для студ. ВНЗ. Львів, 2012. 390 с.
3. Сопільник Р. Л., Трофанчук Г.І. Основи римського приватного права: навч. посіб. Львів, 2023. 279 с.
4. Дячук Л. Актуальність та особливості дослідження візантійського шлюбного права і його аспектів. *Наука в епоху дисбалансів* : матеріали міжнародної наук.-практ. конф (Київ, 30 січня 2015 р.) Київ, 2015. С. 73-77.
5. Балух О. Візантиністика. Чернівці: Книги–XXI, 2006. 606 с.
6. Макаруч В. С. Основи римського приватного права: навч. посіб. Київ, 2015. 256 с. URL: https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/29/makarchuk_rimske_privatne_pravo.pdf
7. Задорожний Ю.А. Основи римського приватного права: навч. посіб. Київ, 2012. 342 с.
8. Валентинос. Хто може бути свідком при вінчанні URL: <https://www.google.com/url?q=http://valentinos.ua/uk/blog/>
9. Крижевський А.В., Витоки українського шлюбно-сімейного права в контексті рецепції римо-візантійського права в Руській державі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск 81: частина1 2024. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.8>
10. Домановський А. Візантія : «великий Чужий» чи «Інший» Я? *День*. 2016. № 235-236. С. 14-15. URL: <https://ekhnur.karazin.ua/server/api/core/bitstreams>
11. Грубінко А.В. Історія держави і права зарубіжних країн та римське право: навчально-методичні матеріали. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2021. 108 с.